

EFFECTIVITEIT VAN SEKSUEEL MISBRUIK PREVENTIEPROGRAMMA'S VOOR KINDEREN TER VOORKOMING VAN SEKSUEEL MISBRUIK¹

Wyteke Versluis² en Ellen Laan³

Sinds de jaren zeventig nemen veel Amerikaanse kinderen deel aan programma's ter voorkoming van seksueel misbruik (SMP's). In dit artikel staat de vraag centraal of SMP's daadwerkelijk effectief zijn voor de preventie van seksueel misbruik. Uit onderzoek blijkt dat kinderen concepten en vaardigheden leren die gerelateerd zijn aan seksueel misbruik en dat ze gebruik maken van deze kennis en vaardigheden in levensechte situaties. Ook blijkt dat SMP's kunnen leiden tot een reductie in het aantal incidenten van seksueel misbruik en tot een stijging van het aantal onthullingen over seksueel misbruik. Een minderheid van de kinderen vertoont echter negatieve consequenties, zoals angst en bezorgdheid. Desondanks zijn dezelfde kinderen het meest positief ten aanzien van SMP's. Geconcludeerd wordt dat SMP's belangrijke instrumenten kunnen zijn voor de preventie van seksueel misbruik.

Een groot aantal kinderen blijkt slachtoffer te worden van seksueel misbruik. Uit onderzoek blijkt dat seksueel misbruik ernstige klachten als gevolg heeft (van Berlo & Ensink, 2000; Browne & Finkelhor, 1986; Finkelhor, 1990). Voorbeelden van deze klachten zijn angst, depressie, zelfdestructief gedrag, seksuele problemen, negatief zelfbeeld, etcetera. Dit besef heeft eind jaren zeventig in de Verenigde Staten geleid tot een snelle ontwikkeling van seksueel misbruik preventieprogramma's voor kinderen (hierna te noemen SMP's). Deze SMP's zijn erop gericht kinderen te leren hoe ze zichzelf kunnen beschermen tegen mogelijke daders van seksueel misbruik.

In de loop van de jaren hebben SMP's miljoenen kinderen in de VS bereikt (Finkelhor & Dziuba-Leatherman, 1995; Finkelhor, Asdigian & Dziuba-Leatherman, 1995). Een belangrijke vraag is daarom of SMP's effectief zijn in preventie van seksueel misbruik. Ter beantwoording van deze vraag zal ingegaan worden op de volgende subvragen: Maken kinderen zich de kennis en vaardigheden eigen die SMP's hen willen aanleren? Zijn kinderen in staat het geleerde in de praktijk te brengen? Leiden SMP's tot een vermindering van het aantal nieuwe gevallen van seksueel misbruik? Hebben SMP's tot gevolg dat bestaand seksueel misbruik gestopt wordt? Zijn er kinderen die negatief reageren op deelname aan een SMP?

Om antwoord te kunnen geven op deze vragen zal de effectiviteit van SMP's besproken worden aan de hand van twee meta-analyses over dit onderwerp

(Davis & Gidycz, 2000; Rispens, Aleman & Goudena, 1997). Ook zullen eventuele negatieve consequenties van SMP's de aandacht krijgen. Tot slot zullen de bevindingen kritisch bekeken worden en zal de relevantie van deze bevindingen voor Nederland besproken worden.

Wat zijn SMP's?

SMP's hebben allen als doel het risico van seksueel misbruik te verkleinen. Dit doel kan opgesplitst worden in twee subdoelen:

- 1) Primaire preventie: activiteiten die erop gericht zijn nieuwe incidenten van seksueel misbruik te voorkomen. Veelal gebeurt dit door de weerbaarheid van kinderen te vergroten.
- 2) Secundaire preventie: activiteiten die erop gericht zijn bestaand seksueel misbruik te stoppen. Door middel van deze activiteiten worden kinderen gestimuleerd over hun ervaringen te praten.

In het algemeen ligt bij SMP's de nadruk op het vergroten van de weerbaarheid van kinderen (Florusse & Grotenhuis, 1991). SMP's kunnen echter verschillen in de manier waarop ze dit doen. Sommige SMP's geven weerbaarheidstrainingen in het kader van algemene persoonlijke veiligheid. Het gaat dan om het vergroten van de weerbaarheid in een breed scala van bedreigende situaties. Andere SMP's geven weerbaarheidstrainingen specifiek gericht op situaties van seksueel misbruik.

¹ Geaccepteerd voor publicatie: 6 oktober 2003. Dit artikel is een bewerking van een literatuurscriptie van de eerste auteur als onderdeel van de afstudeeropdracht van de Programmagroep Klinische Psychologie, Universiteit van Amsterdam.

² Drs W. Versluis, psycholoog. Email: wytekeversluis@hotmail.com.

³ Dr. E. Laan, psycholoog. Onderzoeksschool Experimentele Psychopathologie; Programmagroep Klinische Psychologie, Faculteit Maatschappij- en Gedragwetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Roetersstraat 15, 1018 WB Amsterdam. Email: e.t.m.laan@uva.nl. Auteur voor correspondentie.

SMP's verschillen in de manier waarop seksueel misbruik gedefinieerd wordt. In sommige SMP's wordt helemaal geen omschrijving van seksueel misbruik gegeven. Deze programma's beginnen hun uitleg over seksueel misbruik meestal door te praten over andere problemen die kinderen herkennen. Bijvoorbeeld door een verhaaltje over een ouder kind dat een jonger kind dwingt geld af te staan. In de meeste SMP's wordt seksueel misbruik wel min of meer gedefinieerd, bijvoorbeeld door te spreken over aanrakingen die goed, slecht, of verwarrend kunnen voelen, en wordt er verwezen naar seksuele organen. Sommige SMP's gebruiken termen als penis en vagina, maar de meeste SMP's verwijzen naar termen als "onder je badkleding" of "privédelen van het lichaam".

Ook op andere aspecten kunnen SMP's variëren, zoals de duur van een SMP; leeftijd van de kinderen waarvoor het SMP bestemd is; materiaal dat gebruikt wordt om informatie te presenteren (bijvoorbeeld door middel van boeken, lezingen, discussies, theatervoorstellingen, poppenshows, films); de mate waarin kinderen actief deelnemen aan een SMP; en opleiding van de programmaleider.

Naast de verschillen tussen SMP's zijn er ook veel overeenkomsten. De meeste SMP's besteden aandacht aan de volgende componenten om de twee subdoelen te bereiken (Wurtele, 1987; Conte, Rosen, Saperstein, & Shermack, 1985):

- Herkennen van seksueel misbruik. Dit wordt meestal gedaan door kinderen de verschillen tussen passende en niet-passende aanrakingen te leren.
- Het verschil tussen passende en niet-passende geheimen. Verrassingen zoals verjaardagscadeautjes worden bijvoorbeeld beschouwd als passende geheimen. Maar wanneer een persoon aan een kind vraagt niks te vertellen over een aanraking die bij het kind een oncomfortabel gevoel teweegbrengt, is er sprake van een niet-passend geheim.
- Het recht om "nee" te zeggen.
- Een volwassen persoon vertellen over plaatsgevonden misbruik.
- In de meeste SMP's leren kinderen dat het nooit de schuld van het kind is, wanneer seksueel misbruik plaatsvindt.
- In de meer recent ontwikkelde SMP's leren kinderen dat daders kunnen bestaan uit zowel vreemden als bekenden.

Effectiviteit van SMP's

Kennis en vaardigheden

Tot dusver zijn er twee meta-analyses verschenen die de effectiviteit van SMP's in het aanleren van kennis

en vaardigheden aan kinderen onderzoeken. Aangeleerde kennis en vaardigheden worden gemeten door middel van vragenlijsten, vignette interviews en gedragsobservaties. Bij beide meta-analyses gaat het om SMP's die op scholen aangeboden worden aan kinderen vanaf de kleuterschool tot kinderen met een leeftijd van dertien jaar.

In 1997 verscheen een meta-analyse van Rispens en collega's over zestien studies met in totaal 3980 deelnemers. Deze studies maakten allen gebruik van controlegroepen ter vergelijking. Het zijn studies die gepubliceerd zijn in de periode januari 1979 tot maart 1996. De SMP-effecten van de afzonderlijke studies konden vergeleken worden, omdat de d-waarden gewogen waren voor de grootte van de onderzoeksgroepen. Het algemene SMP-effect (D) werd verkregen door de afzonderlijke gewogen d-waarden te middelen. De onderzoekers vonden een significant gemiddeld SMP-effect van .71. Dit betekent dat kinderen die geparticipeerd hebben in een SMP gemiddeld .71 SD hoger scoorden op instrumenten die in de afzonderlijke evaluatiestudies gebruikt zijn om kennis over concepten en vaardigheden met betrekking tot seksueel misbruik te meten.

De onderzoekers keken ook naar het effect van SMP's op langere termijn. Twaalf van de zestien studies (met in totaal 1700 deelnemers) verschaften informatie over lange termijn effecten (variërend van één tot zes maanden na de nameting). Ze vonden een significant lange termijn effect van .62. Dit betekent dat kennis en vaardigheden die kinderen opdoen als gevolg van deelname aan een SMP op lange termijn aanwezig blijven. Echter, de perioden van follow-up zijn in het algemeen te kort om over lange termijn effecten te kunnen spreken. In de toekomst zal er meer gedegen onderzoek gedaan moeten worden naar lange termijn effecten van SMP's.

Een beperking van de meta-analyse van Rispens et al. (1997) is dat alleen gepubliceerde studies meegenomen werden in het onderzoek. Davis en Gidyez (2000) namen daarom ook ongepubliceerde studies in hun meta-analyse op om te bepalen of SMP's effectief zijn in het aanleren van kennis en vaardigheden met betrekking tot seksueel misbruik. Ook namen de onderzoekers studies van na het jaar 1997 mee in de analyses. In totaal werden 27 studies met een totaal aan 8115 deelnemers geanalyseerd. Eénentwintig van de 27 studies waren gepubliceerd in wetenschappelijke tijdschriften, drie studies waren opgenomen in ongepubliceerde proefschriften, één studie betrof een ongepubliceerd doctoraalwerkstuk, en van twee studies waren alleen interne programma-evaluatierapporten beschikbaar. De afzonderlijke studies maakten allen gebruik van controlegroepen. Uit

de resultaten bleek een gewogen gemiddeld SMP-effect van 1.07. Dit betekent dat kinderen die geparticipeerd hebben in een SMP gemiddeld 1.07 SD hoger presteerden dan de controlegroep kinderen. Wanneer een studie die extreem veel van het gemiddelde effect afweek uit de dataset gehaald werd, daalde het gemiddelde effect naar .81. Maar ook een effect van .81 kan beschouwd worden als een groot effect.

Samengevat kan op basis van de besproken bevindingen gesteld worden dat SMP's effectief zijn voor kinderen in het verkrijgen van kennis en vaardigheden met betrekking tot seksueel misbruik.

Gedragsverandering

Boven beschreven bevindingen zijn zeer waardevol, maar er is niet aangetoond dat deze kinderen de verkregen kennis gebruiken in levensechte risicovolle situaties. Hieronder zullen daarom een aantal studies besproken worden die onderzocht hebben of SMP's leiden tot daadwerkelijke gedragsverandering.

Fryer, Kraizer, en Miyoshi (1987a) gebruikten gesimuleerde situaties om gedragsverandering te meten. De simulatie hield in dat een vreemde het kind vroeg te assisteren bij een taak die ervoor zou zorgen dat het kind het schoolgebouw samen met de vreemde zou verlaten. Drieëntwintig kinderen participeerden in een achtdaagse SMP waarbij iedere dag twintig minuten lang instructies werden gepresenteerd. Eénentwintig kinderen kregen geen instructies, maar werden ter vergelijking op een wachtlijst voor het programma geplaatst. De resultaten lieten zien dat het aantal kinderen dat ermee instemde het schoolgebouw met de vreemde te verlaten vóór deelname aan het SMP significant verschilde van het aantal kinderen dat hiermee instemde na deelname aan het SMP. In de wachtlijstcontrolegroep was deze verandering niet te zien. Dezelfde onderzoekers onderzochten zes maanden later dezelfde kinderen (Fryer, Kraizer, & Miyoshi, 1987b). De resultaten lieten zien dat het SMP zowel op korte termijn als op langere termijn effectief was in het bewerkstelligen van gedragsverandering tijdens risicovolle situaties.

Een beperking van deze twee onderzoeken is echter dat ze bestaan uit kleine onderzoeksgroepen. Bovendien zijn deze twee studies beperkt generaliseerbaar naar "real-life" situaties. In deze studies ging het om risicovolle situaties met vreemden. De meerderheid van de ouders zijn echter bekenden van het slachtoffer. De studies leveren dus geen sluitend bewijs voor de effectiviteit van preventieprogramma's wanneer het gaat om "real-life" situaties met bekenden. Bovendien is bij veel misbruik geen sprake van een eenmalige gebeurtenis, maar van een opeenvol-

ging van subtiele overtredingen van de grenzen van het kind. Een eenmalige gesimuleerde risicovolle situatie met een vreemde is niet representatief voor een reëel bedreigende situatie. Tenslotte zijn de studies niet te generaliseren naar seksueel misbruik preventieprogramma's in het algemeen, omdat alle kinderen in de experimentele onderzoeksgroepen participeerden in één specifiek SMP.

Finkelhor et al. (1995) onderzochten gedragsverandering tijdens bedreigende situaties met zowel vreemden als bekenden. De onderzoekers hielden telefonische interviews met een representatieve onderzoeksgroep, bestaande uit 2000 jeugdigen in de leeftijd van tien tot zestien jaar. Ze verdeelden de respondenten in drie groepen: (a) kinderen die nooit hebben deelgenomen aan SMP's; (b) kinderen die deelgenomen hebben aan een relatief uitgebreid SMP; (c) kinderen die deelgenomen hebben aan een relatief minder uitgebreid SMP. Onderscheid tussen de uitgebreide en minder uitgebreide SMP's werd gemaakt op basis van het aantal inhoudelijke componenten waaruit het SMP bestond. Een uitgebreide SMP bestond uit meer dan negen van de twaalf gestelde componenten (bijvoorbeeld herkennen van seksueel misbruik, goede en slechte aanrakingen, roepen om aandacht te trekken, etc.). In totaal bleek 67% van de respondenten deelgenomen te hebben aan een SMP. De helft hiervan had deelgenomen aan een uitgebreid SMP en de andere helft had deelgenomen aan een minder uitgebreid SMP. Aan alle respondenten werden vragen gesteld over hun kennis van seksueel misbruik en over hun ervaringen in het verleden met pogingen tot seksueel misbruik en voltooid seksueel misbruik. Aan kinderen met ervaringen van seksueel misbruik werden vragen gesteld over gebruikte strategieën om zichzelf te beschermen. Tenslotte werd hen gevraagd wat zijzelf vinden van de doeltreffendheid van hun acties tijdens bedreigende situaties. Uit de resultaten bleek dat kinderen die participeerden in meer uitgebreide SMP's meer kennis hadden over seksueel misbruik en vaker rapporteerden dat ze in bedreigende situaties gebruik hadden gemaakt van de geleerde vaardigheden dan kinderen die in een minder uitgebreid SMP of geen SMP participeerden. Bovendien hadden kinderen die participeerden in meer uitgebreide SMP's sterker het gevoel dat ze zichzelf succesvol hadden beschermd. Een beperking van dit onderzoek is echter dat het retrospectief van aard is. Hierdoor zijn de resultaten van het onderzoek afhankelijk van herinneringen van de deelnemers.

Samengevat blijkt dat SMP's gedragsveranderingen in levensechte bedreigende situaties tot gevolg kan hebben. Kinderen lijken in staat te zijn de geleerde

kennis en vaardigheden in de praktijk te gebruiken.

Preventie van seksueel misbruik

Dat kinderen in staat zijn de geleerde kennis en vaardigheden in de praktijk te gebruiken, wil niet zeggen dat deze kinderen minder risico lopen seksueel misbruikt te worden. De cruciale vraag is nog steeds niet beantwoord: hebben SMP's een reductie van het aantal nieuwe gevallen van seksueel misbruik tot gevolg? Gibson en Leitenberg (2000) lieten 825 ongediplomeerde vrouwen die een introductie cursus psychologie volgden aan de universiteit een vragenlijst invullen over seksuele ervaringen. Aan respondenten werden gedetailleerde vragen gesteld over eventuele incidenten van seksueel misbruik in de kindertijd en over participatie in SMP's op scholen. Tweeënzestig procent van de respondenten rapporteerde deelname aan een SMP. Acht procent van de respondenten die in het verleden had deelgenomen aan een SMP rapporteerde ooit seksueel misbruikt te zijn geweest, in vergelijking met veertien procent van de respondenten die nooit aan een SMP had deelgenomen.

In dit onderzoek werd seksueel misbruik gemeten door middel van een vragenlijst die gebaseerd is op Finkelhor's originele definitie van seksueel misbruik (1979). Respondenten werd gevraagd of zij (1) voor hun zestiende verjaardag seksuele contacten zijn aangegaan met iemand die op zijn minst vijf jaar ouder was dan zijzelf, en of zij (2) gedwongen met iemand seksueel actief zijn geweest ongeacht de leeftijd van de ander. Uit de resultaten bleek dat wanneer het 5-jaar criterium gebruikt werd als maat voor seksueel misbruik, 7% van de vrouwen die deel hadden genomen aan een preventieprogramma misbruik rapporteerde. Van de vrouwen die nooit aan zo'n programma hadden deelgenomen, rapporteerde 11% dat zij voor hun zestiende verjaardag seksueel contact hebben gehad met iemand die vijf jaar ouder was. Wanneer gedwongen seksuele activiteit als criterium gebruikt werd voor seksueel misbruik, lieten de resultaten zien dat 4% van de vrouwen die in het verleden deel hadden genomen aan een preventieprogramma misbruikt is, in vergelijking met 8% van de vrouwen die nooit had geparticipeerd in zo'n programma. Beide verschillen bleken significant.

De studie van Gibson en Leitenberg is het eerste onderzoek dat laat zien dat vrouwen die als kind op school nooit deelgenomen hadden aan een SMP, een grotere kans liepen seksueel misbruikt te worden dan vrouwen die als kind wel aan een SMP hadden deelgenomen. Deze bevinding suggereert dat SMP's effectief zijn in het terugdringen van seksueel misbruik. Een beperking van deze studie is echter dat de

onderzoeksgroep niet representatief is voor de algemene bevolking. Een tweede beperking is het retrospectieve ontwerp van de studie. Vervolgonderzoek is nodig om te bepalen of de bevindingen consistent zijn en of ze gelden voor de algemene bevolking.

Beëindiging van bestaand seksueel misbruik

De hierboven beschreven onderzoeken zijn allen in eerste instantie gericht op primaire preventie. Een ander doel van de SMP's is secundaire preventie: activiteiten die erop gericht zijn bestaand seksueel misbruik te stoppen. Het doorbreken van het stilzwijgen rond seksueel misbruik kan leiden tot beëindiging van het misbruik.

MacIntyre en Carr (1999) onderzochten of een SMP onthullingen van seksueel misbruik vergemakkelijkt. Gegevens van 588 kinderen die verwezen waren naar een diagnostisch centrum voor seksueel misbruik werden geraadpleegd om het aantal onthullingen van seksueel misbruik en deelname aan SMP's vast te stellen. Een cohort van 145 kinderen dat deel had genomen aan een SMP werd vergeleken met een cohort van 443 kinderen dat niet aan een SMP had deelgenomen. Uit de resultaten bleek dat deelnemers aan het SMP meer onthullingen deden over seksueel misbruik dan niet-deelnemers. Ook andere onderzoekers concluderen dat SMP's effectief zijn in het doorbreken van het stilzwijgen (Finkelhor et al. 1995; Hazzard, Webb, Kleemeier, Angert, & Pohl, 1991). Deze bevindingen onderschrijven het belang van SMP's in het vergemakkelijken van onthullingen. Gibson en Leitenberg (2000) vonden daarentegen geen verschil in het aantal onthullingen tussen deelnemers en niet-deelnemers aan een SMP.

Het lijkt erop dat SMP's leiden tot meer onthullingen van seksueel misbruik, ook al waren de effecten in één van de studies niet statistisch significant. Voorzichtig kan gesteld worden dat SMP's een rol spelen in het vergemakkelijken van het onthullen van seksueel misbruik. Maar of onthullingen van seksueel misbruik ook leiden tot beëindiging van het misbruik is niet bewezen. Het blijft dus onbekend of secundaire preventie bereikt is. Toekomstig onderzoek zal hier duidelijkheid over moeten geven.

Wat maakt een SMP effectief?

Om de effectiviteit van SMP's te optimaliseren, is het van belang te onderzoeken welke componenten van SMP's een positieve dan wel negatieve invloed hebben op het succes. Rispen et al. (1997) onderzochten aan de hand van hun meta-analyse de rol van een aantal variabelen die mogelijk van invloed zou-

den kunnen zijn op het succes van SMP's. Ten eerste bleek dat SMP's die expliciete training in zelf-beschermende vaardigheden gaven, effectiever waren dan SMP's die alleen concepten van seksueel misbruik aanleerden. Ten tweede bleek dat SMP's die langer dan een uur duurden betere resultaten opleverden dan SMP's die korter dan een uur duurden. Tenslotte bleek dat jongere kinderen meer profiteerden van SMP's dan oudere kinderen. Dit verschil verdween echter tijdens de follow-up meting.

Uit de meta-analyse van Davis en Gidycz (2000) bleek dat SMP's waarin gebruik werd gemaakt van fysiek actieve deelname in vaardigheidstraining de grootste veranderingen in prestatieniveau bewerkstelligden. Actieve participatie en vaardigheidstraining zijn waarschijnlijk heel effectief omdat de betrokkenheid het aandachtsniveau verhoogt en de kinderen vaardigheden kunnen oefenen in plaats van enkel kunnen kijken naar anderen die de vaardigheid uitvoeren. Uit de resultaten bleek ook dat SMP's die de presentatie opdeelden in meer dan drie sessies effectiever waren dan SMP's die uit minder dan drie sessies bestonden. Dit resultaat is niet toe te schrijven aan de langere tijd (aantal uren) die besteed werd aan het onderwerp. Uit de resultaten bleek zelfs dat presentaties in kleinere hoeveelheden effectiever waren. Tenslotte bleek dat jongere kinderen meer profiteerden van SMP's dan oudere kinderen.

Samengevat: het meest succesvol blijken SMP's die kinderen de gelegenheid geven actief vaardigheden te oefenen, die relatief lang duren en opgedeeld zijn in meerdere korte sessies.

Negatieve consequenties van SMP's

Ondanks de positieve bevindingen bestaat er in het algemeen bezorgdheid dat kinderen als gevolg van deelname aan een SMP onnodig angstig, wantrouwig en onzeker worden (Kraizer, 1986; Daro, 1991; Plummer, 1999). Tevens is er herhaaldelijk andere kritiek geuit ten aanzien van SMP's (Kraizer, 1986; Reppucci & Haugaard, 1989; Wurtele, 1987). Die kritiek bestond voornamelijk uit het gebruik van vage terminologie en het bespreken van seksueel misbruik geïsoleerd van seksualiteit. Deze bezorgdheid en kritiek zijn echter niet gebaseerd op onderzoeksresultaten. Hieronder zullen daarom enkele studies besproken worden die aandacht besteden aan eventuele negatieve consequenties van SMP's.

Hébert, Lavoie, Piché, en Poitras (2001) vroegen aan ouders of ze dachten dat SMP's schade hadden toegebracht aan hun kinderen. De grote meerderheid van de ouders stelde geen negatieve reacties vast. Sommige kinderen werden beschreven als een beetje

banger voor vreemden of als meer afhankelijk, maar deze veranderingen werden door ouders niet beoordeeld als problematisch. Een aantal kinderen werd gezien als meer agressief, en als minder gehoorzaam, maar deze reactie werd slechts door een overtuigende minderheid van de ouders als problematisch bevonden. In een andere studie zijn zowel de ouders als de leerkrachten gevraagd of zij negatieve reacties bij de kinderen ervaren hebben (Binder & McNiel, 1987). Zowel de ouders als de leerkrachten reageerden ontkennend. Een derde studie vond geen verschil in zelf-rapportages van negatieve consequenties tussen kinderen die al dan niet aan een SMP hadden deelgenomen (Hazzard et al., 1991). Het meest uitgebreide onderzoek naar negatieve consequenties van SMP's is een studie van Finkelhor en Dziuba-Leatherman (1995). Zij interviewden 2000 kinderen en hun verzorgers uit de nationale bevolking. Zowel de kinderen als de verzorgers bleken over het algemeen zeer tevreden te zijn over SMP's. Ondanks de positieve evaluaties waren er ook kinderen en verzorgers die bezorgdheid over misbruik (8%) en angst voor volwassenen (2%) rapporteerden. Deze bevindingen laten dus zien dat SMP's bezorgdheid en angst als gevolg kunnen hebben bij sommige kinderen. Uit de resultaten van deze studie viel af te leiden dat de kinderen die bezorgd en angstig waren geworden ook meer in staat waren geweest om de geleerde vaardigheden in de praktijk te gebruiken. Bovendien bleek dat de kinderen met verhoogde bezorgdheid en angst tevens de kinderen waren die de meest positieve gevoelens ten aanzien van de SMP's rapporteerden. Dit suggereert dat de mate van bezorgdheid en angst als gepast beschouwd werd door deze deelnemers.

Negatieve effecten op lange termijn zijn door bovenstaande studies niet onderzocht. Het is dus mogelijk dat de besproken bezorgdheid en angst alleen aanwezig zijn direct na deelname aan een SMP, maar dat deze na verloop van tijd verdwijnen. Toekomstig onderzoek zal hier duidelijkheid over moeten geven.

Een zorg die geuit is in de literatuur, is dat veel programma's aangeboden worden als zogenaamde veiligheidseducatie in plaats van seksuele educatie. De reden hiervoor is om wrijving te vermijden en om de blootstelling aan preventieprogramma's te vergemakkelijken bij gemeenschappen die bezwaren hebben tegen seksuele voorlichting. Seksuele voorlichting is namelijk in de Verenigde Staten nog steeds een controversieel onderwerp. Seksueel misbruik preventie zou echter niet de enige vorm van seksuele voorlichting moeten zijn. Op deze manier zouden alle seksuele gevoelens en expressies geassocieerd kunnen worden met seksueel misbruik, vooral omdat uit onderzoek blijkt dat kinderen een erg beperkte ken-

nis van seksualiteit hebben (Brilleslijper-Kater & Baartman, 2000). Ze blijken de minste kennis te hebben over volwassen seksueel gedrag. Door preventieprogramma's over seksueel misbruik te isoleren van seksualiteit, zouden kinderen kunnen leren dat seksualiteit geheim, negatief en zelfs gevaarlijk is (Trudell & Whatley, 1988). Seksueel misbruik preventie zou dus mogelijk de normale seksuele ontwikkeling in de weg kunnen staan. En op latere leeftijd zou het seksuele aangepastheid en tevredenheid in de weg kunnen staan. Gibson en Leitenberg (2000) onderzochten daarom of vrouwen die als kind hadden deelgenomen aan een SMP en vrouwen die als kind niet hadden deelgenomen aan een SMP, verschilden in algemene seksuele tevredenheid en seksueel gedrag. Dit was niet het geval. Op basis van de bevindingen van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat SMP's geen negatieve gevolgen hebben voor seksuele tevredenheid en gedrag als volwassene. Een beperking aan dit onderzoek is dat het een retrospectief ontwerp heeft. Ook is de onderzoeksgroep niet representatief voor alle slachtoffers van seksueel misbruik, omdat de onderzoeksgroep geheel bestond uit vrouwelijke psychologiestudenten. De resultaten van deze studie zijn daarom beperkt generaliseerbaar.

In dezelfde lijn ligt het kritiekpunt dat veel SMP's niet expliciet zijn in hun termen. Veel SMP's gebruiken bijvoorbeeld geen anatomisch correcte termen als penis en vagina, maar gebruiken de termen "onder je badkleding" of "privé delen van het lichaam". Ook worden vage termen gebruikt om seksueel misbruik te definiëren, zoals het gebruik van concepten van aanrakingen die goed, slecht of verwarrend voelen. Maar wanneer termen vaag zijn, hebben kinderen geen idee wat van hen verwacht wordt (Reppucci & Haugaard, 1989). Bovendien kan de vaagheid in het benoemen van seksueel misbruik het gevaar opleveren van een dubbele boodschap; je moet wel praten over seksueel misbruik, maar het is niet netjes om over seksualiteit te praten. De gevolgen van het gebruik van vage termen zijn echter onbekend.

Samengevat blijkt dat een minderheid van de kinderen geringe negatieve reacties vertoont na deelname aan een SMP. Maar deze kinderen en hun verzorgers rapporteerden tevens de meest positieve gevoelens ten aanzien van SMP's. Daarnaast is er geen bewijs gevonden voor negatieve effecten met betrekking tot seksuele tevredenheid en gedrag als volwassene. Tenslotte is het onbekend of het gebruik van vage termen in SMP's negatieve gevolgen heeft.

Discussie

Wat kan er nu geconcludeerd worden over het effect

van SMP's voor de preventie van seksueel misbruik? Uit de twee meta-analyses en de negen overige effectstudies die in dit artikel besproken zijn, kwamen de volgende zaken naar voren.

Ten eerste bleek dat SMP's effectief zijn voor kinderen in het aanleren van kennis en vaardigheden over seksueel misbruik. Effecten van SMP's zijn significant, maar het is onduidelijk of deze verandering in absolute termen een betekenisvolle verandering in kennis impliceert. Statistische significantie betekent hier niet dat kinderen in staat zijn alle concepten en vaardigheden te leren die SMP's onderwijzen. Toekomstig onderzoek zal zich moeten richten op de vraag welke concepten en vaardigheden gemakkelijk en welke moeilijk te leren zijn. Ook wil statistische significantie niet zeggen dat *alle* kinderen in staat zijn de concepten en vaardigheden te leren. Tenslotte is gedegen follow-up onderzoek nodig om meer duidelijkheid over de beklijving van de aangeleerde kennis te verkrijgen.

Ten tweede bleek dat kinderen na deelname aan een SMP veranderingen in hun gedrag vertonen tijdens levenschte risicovolle situaties. Kinderen zijn dus in staat het geleerde in de praktijk te gebruiken. Maar ook hier geldt dat niet alle kinderen gedragsverandering vertonen na deelname aan een SMP. Het is onbekend om welke kinderen het gaat. Daarnaast zijn deze gegevens verkregen door middel van beperkte methoden, namelijk door middel van gesimuleerde situaties met vreemden en door middel van retrospectief onderzoek dat betrekking had op zowel vreemden als bekenden. De ideale situatie om te onderzoeken of kinderen gedragsverandering vertonen na deelname aan een preventieprogramma is door middel van longitudinaal onderzoek. Dit is echter praktisch niet te realiseren, omdat het niet ethisch verantwoord is een groep kinderen langdurig te onthouden van educatie over seksueel misbruik.

Ten derde werd gevonden dat het percentage slachtoffers van seksueel misbruik hoger is bij vrouwen die in hun kindertijd nooit deelgenomen hebben aan een SMP dan bij vrouwen die in hun kindertijd wel hebben deelgenomen aan een SMP. Dit suggereert dat seksueel misbruik preventie succesvol is in het terugdringen van seksueel misbruik. Meer onderzoek zal echter moeten uitwijzen of deze bevinding consistent is.

Ten vierde lijken SMP's een positieve invloed te hebben op het doorbreken van het stilzwijgen omtrent seksueel misbruik. Maar deze bevindingen geven geen antwoord op de vraag of SMP's leiden tot het stoppen van bestaand misbruik. Er kan zonder empirisch bewijs niet aangenomen worden dat onthullingen van seksueel misbruik zullen resulteren in een

beëindiging van het misbruik. Het blijft dus onbekend of secundaire preventie bereikt wordt.

Daarnaast werd gevonden dat bepaalde componenten van SMP's een positieve invloed hebben op succes. Met name SMP's die kinderen de gelegenheid geven fysiek actief te participeren en SMP's die in totaliteit langer duren en de informatie gespreid presenteren, bleken het meest effectief in het aanleren van kennis en vaardigheden.

Tenslotte leiden SMP's bij enkele kinderen tot geringe negatieve klachten, zoals bezorgdheid en angst. Maar deze kinderen bleken ook meer in staat te zijn geweest de geleerde vaardigheden in de praktijk te gebruiken en hadden ze de meest positieve gevoelens ten aanzien van de SMP's. Wanneer realistische gevaren serieus genomen worden, hoeft bezorgdheid of angst helemaal niet slecht te zijn en kan het zelfs gepast zijn. Met name wanneer de bezorgdheid of angst samengaat met vaardigheden om met de gevaren om te gaan. Helaas is voor sommige kinderen seksueel misbruik de realiteit. De geringe negatieve consequenties kunnen gezien worden als een kleine prijs die betaald moet worden voor het verkleinen van het risico van seksueel misbruik. Verder is er geen sterk bewijs dat het geïsoleerd bespreken van seksueel misbruik negatieve effecten heeft. Ook is het effect van het gebruik van vage termen in SMP's niet getest. Toekomstig onderzoek zal deze en andere vragen over mogelijk negatieve effecten van SMP's moeten ophelderen.

SMP's in Nederland

Bovenstaande conclusies zijn gebaseerd op onderzoeken uit de Verenigde Staten. Aan het eind van de jaren tachtig zijn er ook in Nederland verschillende SMP's voor kinderen ontwikkeld (Vermeulen, 1993). Tot op heden zijn er in Nederland ongeveer vijftien SMP's ontwikkeld. Voorbeelden zijn 'Voor straf een zoen', 'In stilte', 'Mijn lijf is van mij', 'Recht op veiligheid', 'Praten kan je helpen' (Florusse & Grotenhuis, 1991; Vermeulen, 1993; Den Haan & Kavelaars, 1979; Vos, 1994). Deze SMP's zijn gebaseerd op de SMP's die in de Verenigde Staten aangeboden worden. Er zijn in Nederland een aantal onderzoeken gedaan naar het gebruik van SMP's door scholen, en er zijn evaluatiegesprekken met leerkrachten gehouden (Vos, 1994; Florusse & Grotenhuis, 1991; Meyer, 1993). Deze onderzoeken testen echter niet de effectiviteit van SMP's.

In Nederland is tot dusver één effectonderzoek gedaan naar een SMP, dat is het SMP 'Recht op veiligheid' (Taal & Edelaar, 1997). 'Recht op veiligheid' is gebaseerd op de SMP's 'Feeling yes, feeling no'

(Hazzard et al., 1991) en 'Child assault prevention project' (Binder & McNeil, 1987). Het SMP bestaat uit acht lessen waarin situaties worden voorgespeeld waarin kinderen ongewenst worden aangeraakt door een ander kind of door een volwassene. De kinderen steken hun hand op wanneer ze denken dat het gespeelde kind daarbij een onaangenaam gevoel krijgt. Daarna doen de kinderen zelf voor hoe het gespeelde kind de situatie zou kunnen oplossen. Daarnaast is er binnen het SMP ruimte om meer persoonlijke ideeën en ervaringen te bespreken. De onderzoekers verwachtten dat het SMP het gevoel van controle over mogelijk misbruik zou vergroten, dat het de voorkeur voor ongevaarlijke strategieën om zich tegen misbruik te weer te stellen, zoals vluchten of onderhandelen, zou doen toenemen, en dat het de voorkeur voor direct verweer of strijd zou verminderen. Ook verwachtten ze dat het gevoel zich tegen seksueel misbruik te kunnen verweren zou toenemen. Het SMP is aangeboden aan groep zes, zeven en acht van negen Amsterdamse basisscholen. Om het effect van dit SMP te meten hebben 161 kinderen vragenlijsten ingevuld, een week vóór de uitvoering van het SMP en 1 en 6 weken na afloop. De controlegroep bestond uit 131 kinderen van scholen die op de wachtlijst stonden voor deelname aan het SMP en van scholen die niet meededen aan het SMP en zich er ook niet voor op hadden gegeven.

Uit de vragenlijstgegevens bleek dat het SMP voor de drie bovenbouw groepen een verschillend effect had. Het programma lijkt alleen op de korte termijn te leiden tot een toename in gevoel van controle, en alleen bij de jongste kinderen. Zes weken na afloop was dat gevoel gedaald tot onder het niveau van de voormeting. De kinderen hadden op de voormeting al een sterk gevoel van controle, dus een plafond-effect kan het ontbreken van een positief effect op deze maat verklaren. De kinderen kozen direct na afloop van het programma in een bedreigende situatie vaker voor vluchten en minder vaak voor direct verweer dan de kinderen uit de controlegroep. Dit gold vooral voor de kinderen uit groep zes en acht. Na 6 weken follow-up waren alle effecten echter weer verdwenen. Voorts hadden de kinderen in groep zes minder sterk het gevoel dat ze zich tegen seksueel misbruik konden verweren dan de kinderen uit de controlegroep, terwijl de kinderen in groep acht dat gevoel sterker hadden. Dit effect voor groep acht was nog sterker na 6 weken. Voor wat betreft het vertrouwen in eigen weerbaarheid leek het programma daarmee te werken voor de oudere kinderen, maar was het mogelijk te kort voor de kinderen van groep zes. Een negatief effect van het SMP was dat de oudere kinderen zich ongemakkelijker leken te voelen bij aanrakingen.

Mogelijk duurde dit programma te kort, met name voor de jongste kinderen, en was het teveel gericht op seksueel misbruik als een losstaande gebeurtenis. Het is goed mogelijk dat dit programma effectiever zou zijn bij kinderen die een zekere kwetsbaarheid hebben voor seksueel misbruik. Het is echter lastig om die kinderen op voorhand te identificeren. Op basis van dit ene effectonderzoek is het niet mogelijk algemene conclusies te trekken over de effectiviteit van SMP's binnen Nederland. Het is dus onduidelijk of de conclusies die gelden voor SMP's aangeboden in de Verenigde Staten ook gelden voor de Nederlandse situatie. Het is wel aannemelijk, maar uitgebreid onderzoek is nodig om hier meer helderheid over te krijgen.

Gezien de over het algemeen minder puriteinse en seksafwerende Nederlandse cultuur in vergelijking met de Amerikaanse, hoort het ons inziens in Nederland tot de mogelijkheden om SMP's niet geïsoleerd, maar als een onderdeel van seksuele voorlichting aan te bieden. Zo kunnen kinderen leren om zich zo goed mogelijk te wapenen tegen seksueel misbruik, zonder daarbij de plezierige kanten van seksualiteit uit het oog te verliezen.

Literatuur

- Berlo, W., & Ensink, B. (2000). Problems with sexuality after sexual assault. *Annual Review of Sex Research, 11*, 235-257.
- Binder, R.L., & McNiel, D.E. (1987). Evaluation of a school-based sexual abuse prevention program: Cognitive and emotional effects. *Child Abuse & Neglect, 11*, 497-506.
- Brilleslijper-Kater, S. N., & Baartman, H. E. M. (2000). What do young children know about sex? Research on the sexual knowledge of children between the ages of 2 and 6 years. *Child Abuse Review, 9*, 166-182.
- Browne, A., & Finkelhor, D. (1986). Impact of child sexual abuse: A review of the research. *Psychological Bulletin, 99*, 66-77.
- Conte, J.R., Rosen, C., Saperstein, L., & Shermack, R. (1985). An evaluation of a program to prevent the sexual victimization of young children. *Child Abuse & Neglect, 9*, 319-328.
- Daro, D. (1991). Child sexual abuse prevention: Separating fact from fiction. *Child Abuse & Neglect, 15*, 1-4.
- Davis, M.K., & Gidycz, C.A. (2000). Child sexual prevention programs: A meta-analysis. *Journal of Clinical Child Psychology, 29*, 257-265.
- Finkelhor, D. (1979). *Sexually victimized children*. New York: Free Press.
- Finkelhor, D. (1990). Early and long-term effects of child sexual abuse: An update. *Professional Psychology: Research and Practice, 21*, 325-330.
- Finkelhor, D., & Dziuba-Leatherman, J. (1995). Victimization prevention programs: a national survey of children's exposure and reactions. *Child Abuse & Neglect, 19*, 129-139.
- Finkelhor, D., Asdigian, N., & Dziuba-Leatherman, J. (1995). The effectiveness of victimization prevention instruction: An evaluation of children's responses to actual threats and assaults. *Child Abuse & Neglect, 19*, 141-153.
- Florusse, H., & Grotenhuis, S. (1991). *Preventie van seksueel misbruik van kinderen: activiteiten in het basisonderwijs*. Amsterdam: Faculteit Pedagogische Wetensch., Univ. van Amsterdam.
- Fryer, G.E., Kraizer, S.K., & Miyoshi, T. (1987a). Measuring actual reduction of risk to child abuse: A new approach. *Child Abuse & Neglect, 11*, 173-179.
- Fryer, G.E., Kraizer, S.K., & Miyoshi, T. (1987b). Measuring children's retention of skills to resist stranger abduction: Use of the simulation technique. *Child Abuse & Neglect, 11*, 181-185.
- Gibson, L.E., & Leitenberg, H. (2000). Child sexual abuse prevention programs: Do they decrease the occurrence of child sexual abuse? *Child Abuse & Neglect, 24*, 1115-1125.
- Haan, A. den, & Kavelaars, M. (1979). *Preventie van seksueel misbruik van kinderen*. Utrecht: Landelijk Ondersteuningspunt Preventie.
- Hazzard, A., Webb, C., Kleemeier, C., Angert, L., & Pohl, J. (1991). Child sexual abuse prevention: evaluation and one year follow-up. *Child Abuse & Neglect, 15*, 123-138.
- Hébert, M., Lavoie, F., Piché, C., & Poitras, M. (2001). Proximate effects of a child sexual abuse prevention program in elementary school children. *Child Abuse & Neglect, 25*, 505-522.
- Kraizer, S.K. (1986). Rethinking prevention. *Child Abuse & Neglect, 10*, 259-261.
- MacIntyre, D., & Carr, A. (1999). Helping children to the other side of silence: A study of The Stay Safe Program on Irish children's disclosures of sexual victimization. *Child Abuse & Neglect, 23*, 1327-1340.
- Meyer, J. (1993). *Onderzoek naar het gebruik van scholen van het preventieprogramma "Praten kan je helpen"*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek (NISSO).
- Plummer, C.A. (1999). The history of children's sexual abuse prevention: A practitioner's perspective. *Journal of Child Sexual Abuse, 7*, 77-95.
- Reppucci, N.D., & Haugaard, J.J. (1989). Prevention of child sexual abuse: Myth or reality. *American Psychologist, 44*, 1266-1275.
- Rispens, J., Aleman, A., & Goudena, P.P. (1997). Prevention of child sexual abuse victimization: A meta-analysis of school programs. *Child Abuse & Neglect, 21*, 975-987.
- Taal, M., & Edelaar, M. (1997). Positive and negative effects of a child sexual abuse prevention program. *Child Abuse & Neglect, 21*, 399-410.
- Trudell, B., & Whatley, M.H. (1988). School sexual abuse prevention: Unintended consequences and dilemmas. *Child Abuse & Neglect, 12*, 103-113.
- Vermeulen, M. (1993). *'Ja'- en 'Nee'-gevoelens: Preventie van seksueel misbruik in het primair onderwijs*. Utrecht: ISOR.
- Vos, M. (1994). 'Ik wist niet dat je nee kon zeggen': Een project voor preventie van seksueel misbruik in het basisonderwijs. *Jeugd en Samenleving, 24*, 195-204.
- Wurtele, S.K. (1987). School-based sexual abuse prevention programs: A review. *Child Abuse & Neglect, 11*, 483-495.

Abstract

Efficacy of sexual abuse prevention programs for children in preventing sexual abuse

Since the seventies, many children have participated in sexual abuse prevention programs. The central question in this article is: Are sexual abuse prevention programs really effective in preventing sexual abuse? Research shows that children learn concepts and skills that are related to sexual abuse and that they use this knowledge in real life situations. It was also demonstrated that sexual abuse prevention programs are able to reduce the number of sexual abuse incidents and to increase the amount of disclosures. However, a minority of the children show negative consequences, such as fear and worry. Nevertheless, these children evaluated the programs more positively than other children. We conclude that sexual abuse prevention programs for children can be effective instruments for preventing sexual abuse.